

В. В. НАЗАРОВ

Віктор Володимирович Назаров, кандидат юридичних наук, доцент, директор юридичного інституту Київського міжнародного університету

МЕХАНІЗМ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Історія людства свідчить, що рівень демократії в суспільстві визначається місцем суду в системі органів державної влади та його роллю у захисті прав і свобод людини та громадянина. Саме суд покликаний забезпечити ефективність відновлення порушених прав і свобод людини, а наявність незалежності судової влади є необхідною умовою існування демократичної правової держави.

Проблема функціонування судової системи, здійснення правосуддя та роль суду в процесі захисту прав людини і громадянина нині у центрі уваги науковців та законодавців. Питання захисту прав людини, механізму його реалізації, забезпечення та судового захисту стали предметом наукових досліджень В. Т. Маляренка, В. А. Ржевського, В.В. Скитовича, І.Я.Фойницького, М.М. Полянського, В.А. Лазаревої, Ф.М. Кудіна, С.В. Ківалова, А.Г.Гвоздецького та ін.

Метою статті є дослідження сутності механізму судового захисту прав людини у кримінальному провадженні. Для реалізації сформульованої мети перед автором постали завдання щодо аналізу чинного законодавства та наукової літератури з метою виведення складових механізму судового захисту прав людини; в осмисленні удосконалення зазначеного механізму, щоб його функціонування було реальним та ефективним засобом побудови демократичної, соціальної та правової держави. Новизна роботи полягає в дослідженні структури судового захисту, його призначенні, визначенні дієвих елементів захисту.

Стаття 124 Конституції України та ст. 15 КПК України визначають виключну прерогативу суду на визнання людини винною у вчиненні злочину і призначення їй кримінального покарання. Крім того, Конституція України гарантує незалежність і недоторканність суддів (ст. 126) та стверджує, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону (ст. 129).

Б.М. Пошва слушно зауважив, що саме суд у силу своєї незалежності та відсутності відомчих інтересів у питаннях боротьби зі злочинністю є найбільш надійним гарантом прав особи в кримінальному судочинстві¹. Н.А. Колоколов відмічає, що судова влада покликана стати непереборним бар'єром на шляху свавілля органів слідства і оперативних служб².

Отже, серед суб'єктів, які провадять досудове розслідування та здійснюють правосуддя, саме суду належить особливе місце, оскільки він повинен втілювати дійсну справедливість.

Чим вище роль, авторитет суду і правосуддя в цілому, тим більшою самостійністю і незалежністю наділений суд, вище рівень законності, надійніше захищені від можливих посягань права і свободи громадян, які мають та обстоюють у кримінальному провадженні власні інтереси (потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, підсудних, цивільних позивачів, цивільних відповідачів).

У положеннях ст.ст. 3, 21, 22, 55 Конституції України закріплено, що наша держава не лише визнає основні права і свободи людини, але і вважає захист прав і свобод своїх громадян одним з основних напрямів діяльності, тобто функцією, наявність якої у держави і дозволяє характеризувати її як демократичну і правову. Так, відповідно до ч. 1 ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Стаття 8 частина 3 Конституції України гарантує звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України, адже її норми є нормами прямої дії.

Таким чином, суд в Україні виконує державну функцію захисту прав і свобод людини і громадянина, при цьому права і свободи людини є сенсом та змістом діяльності суду.

Ефективний механізм судового захисту прав людини - це найбільш універсальний демократичний інструмент правової держави. Свого часу І.Я. Фойницький не без підстав відзначав, що державне завдання судової влади - захист прав, законом дарованих, проти всіх їх порушників. Суд захищає права державні, суспільні й особисті. Проте основою всіх прав особи є її свобода. Отже, природно, що однією з найважливіших функцій судової влади визнається захист свободи особи. Самостійною і незалежною в зовнішньому відношенні судова влада може бути визнана лише там, де вона в змозі забезпечити дійсну безпеку особистій свободі проти посягань усякого роду³. Вартовим усіх прав, захищених законом, називав судову владу С. І. Вікторський⁴.

Важливою ознакою здійснюваної судами функції захисту прав людини і громадянина є те, що вони наділені всіма необхідними повноваженнями для того, щоб реалізовувати цю діяльність як у випадку порушення прав особи, так і необґрунтованого їх обмеження.

Одним з найважливіших способів захисту конституційних прав і законних інтересів суб'єктів кримінального провадження є судовий контроль за діями та рішеннями органів дізнання і досудового слідства. Як слушно зазначила В.А. Лазарева, і правосуддя, і судовий контроль здійснюються з метою захисту прав і свобод людини і громадянина. Вирішуючи кримінальну справу, розглядаючи скаргу на незаконні дії державного органу або посадової особи, суд відновлює порушені права і свободи або захищає їх від можливого обмеження⁵.

Таким чином, наявність елементів контрольного процесу на всіх етапах кримінально-процесуальної діяльності дозволяє розглядати судовий контроль як універсальний спосіб реалізації судом функції захисту прав та свобод особи і особливий спосіб здійснення правосуддя.

На нашу думку, судовий контроль у кримінальному провадженні є окремою формою діяльності суду, що впливає з покладеної на нього функції захисту прав та свобод особи і здійснюється шляхом надання судом дозволу на певні процесуальні дії, пов'язані з обмеженням конституційних прав і свобод громадян, та контролю за законністю їх проведення, розгляду справи в суді і для реалізації громадянами права на оскарження дій і рішень органів дізнання та досудового слідства.

У зв'язку з цим ми вважаємо, що судовий контроль можна поділити на загальний, попередній і виключний.

Загальний контроль полягає в тому, що суд наділений правом контролю за законністю й обґрунтованістю дій органів досудового розслідування на етапі як вирішення питань про призначення справи до судового розгляду, так і під час судового розгляду.

Попередній розгляд справи суддею є тим етапом кримінально-процесуального провадження, який не можна обминути (якщо справа надійшла до суду з обвинувальним висновком). Якщо суддя, перевібивши матеріали справи, дійде висновку про достатність підстав для розгляду справи в судовому засіданні, він у попередньому розгляді вирішує питання про призначення справи до

розгляду в судовому засіданні. З цього моменту обвинувачений стає підсудним і його справа буде розглядатися в судовому засіданні, у якому вирішуватиметься питання щодо винуватості підсудного.

При вирішенні суддею питання про призначення судового засідання закон передбачає коло питань, які вирішує на підставі матеріалів справи суддя, а саме: чи підсудна справа суду; чи немає підстав для закриття справи або її зупинення; чи складено обвинувальний висновок відповідно до вимог КПК України; чи немає підстав для зміни, скасування або обрання запобіжного заходу; чи не було допущено під час порушення справи, провадження дізнання або досудового слідства таких порушень вимог КПК України, без усунення яких справа не може бути призначена до судового розгляду (ч. 1 ст. 237 КПК України).

Дані повноваження суду підтверджують тезу, що при попередньому розгляді справи здійснюється судовий контроль за законністю досудового розслідування і дотриманням прав і свобод його суб'єктів, проте в іншій, ніж в судовому засіданні, формі.

У якнайповнішому вигляді загальний контроль здійснюється у стадії судового розгляду. Обставини справи досліджуються й обговорюються судом і сторонами на підставі гласності, усності, безпосередності і змагальності. Суд може дослідити ті факти й обставини, які органи досудового розслідування визнали неістотними, дійти висновку про їх істотність з метою вирішення питання щодо винуватості і ступеня відповідальності підсудного. І, навпаки, суд може визнати неістотним те, що слідчий чи прокурор вважали істотним.

Суд може розглянути ті докази, які були відкинуті під час досудового розслідування як недостовірні, і визнати їх достовірними та обґрунтувати ними свої висновки.

Суд не може відмовитися від дослідження тієї чи іншої обставини чи доказу лише тому, що вони вже були досліджені під час досудового розслідування. Згідно з кримінально-процесуальним законом вирок суду може бути обґрунтований лише тими доказами, які були розглянуті в судовому засіданні (ст. 323 КПК України).

Отже, можна стверджувати, що на стадії судового розгляду в специфічній процесуальній формі, а саме шляхом розгляду і вирішення кримінальної справи, здійснюється судовий контроль за законністю досудового розслідування і дотриманням прав і свобод його учасників.

Аналогічним чином судовий контроль за дотриманням прав і свобод учасників кримінального процесу здійснюється і на стадіях апеляційного, касаційного провадження, а також перегляду судових рішень у порядку виключного провадження. Таким чином, для забезпечення виконання завдань кримінального судочинства суди вищої інстанції наділені повноваженнями з перевірки законності й обґрунтованості вироків, постанов, ухвал судів нижчої ланки. Метою перевірки є виявлення помилок, допущених при розгляді і вирішенні справи, і вжиття необхідних заходів зі скасування або зміни незаконного і необґрунтованого судового рішення. Завдання правосуддя вважається досягнутим лише за умови виконання рішення, яке є законним і обґрунтованим.

На відміну від розглянутого загального порядку контролю за дотриманням прав і свобод громадян, попередній судовий контроль, передбачений ст.ст. 29-31 Конституції України, є способом запобігання порушенням і необґрунтованим обмеженням конституційних прав і свобод особи. Він здійснюється судом лише за наявності мотивованого подання органу досудового розслідування про проведення певних слідчих дій. Як слушно зазначив А.В. Пазюк, застосування обмежень у кожному конкретному випадку має передувати оцінка задіяних інтересів, наслідків дій правоохоронних органів, які обмежують права громадян. Таку функцію повинен виконувати незалежний контрольний орган, насамперед, суд⁶.

На даний час суд за вмотивованим поданням органу дізнання, слідчого, узгодженим з прокурором, або самого прокурора, приймає рішення: про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження його строків (статті 165², 165³); проведення обшуку житла чи іншого володіння особи (ст. 177 КПК), здійснення примусової виїмки з житла чи іншого володіння особи документів виконавчого провадження (ч. 4 ст. 178 КПК), виїмки документів, що становлять державну або банківську таємницю (ч. 3 ст. 178 КПК); огляду житла чи іншого

володіння особи (ч. 4 ст. 190 КПК); накладення арешту на кореспонденцію та її огляд і виїмка, зняття інформації з каналів зв'язку (статті 187, 187¹ КПК); поміщення обвинуваченого в медичний заклад для проведення стаціонарної судово-медичної або судово-психіатричної експертизи (ст. 205 КПК); накладення арешту на вклади підозрюваного чи обвинуваченого або осіб, які за законом несуть матеріальну відповідальність за його дії (ч. 1 ст. 126 КПК); усунення захисника від участі у справі (ч. 2 ст. 61¹ КПК).

У першому півріччі 2008 р. кількість подань органів досудового слідства з різних питань, що надійшли на розгляд до судів, становила 86,7 тис, з них розглянуто 86 тис, із них задоволено 79,4 тис. подань. У тому числі судами розглянуто 22,1 тис. подань про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, з них задоволено 19,2 тис. подань. У кримінальних справах, порушених стосовно майже 3 тис. обвинувачених, суди відмовили в задоволенні подань щодо взяття їх під варту. В апеляційному порядку задоволено 299 апеляцій на постанови про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Про продовження строків тримання обвинувачених під вартою судами розглянуто 5,9 тис. подань, задоволено 5,6 тис. таких подань⁷.

Судовий контроль створює умови також щодо реалізації громадянами їх права на оскарження від незаконних дій. Розгляд судом скарг певних суб'єктів кримінального провадження на дії і рішення слідчого, органу дізнання, прокурора, що порушують, або обмежують їх права і свободи в ході досудового розслідування, є, на нашу думку, виключним контролем.

Як зазначив Ф.М. Кудін, різні рівні процесуального становища органів, що застосовують примус і всіх інших осіб, які беруть участь у процесі, на яких спрямовані примусові дії, не дають підстав для висновку про те, що ці особи позбавлені правових можливостей для відстоювання своїх інтересів у сфері правоохорони. При визначенні законодавцем їх правового статусу і регламентації правоохоронних дій особи наділяються цілим комплексом прав, що забезпечують реальну можливість захисту від незаконного і необґрунтованого примусу⁸.

Відповідно до ч. 2 ст. 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Загалом за перше півріччя 2008 р. на розгляд судів надійшло 11,4 тис. скарг на дії органів досудового слідства та прокурорів. Суди розглянули 9,9 тис. таких скарг, задоволено 3,9 тис; у тому числі розглянуто 4,1 тис. скарг на постанови про відмову в порушенні кримінальної справи, з них задоволено 1,8 тис. Водночас кількість розглянутих скарг на постанови про порушення кримінальної справи становила 4,8 тис, з них задоволено 1,7 тис. Крім того, судами розглянуто 4,2 тис. скарг потерпілих про притягнення осіб до кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому ст. 27 КПК. Кримінальні справи порушено за 1,6 тис. скарг; відмовлено у задоволенні 555 скарг⁹.

Відповідно до чинного КПК України в окремому провадженні (не чекаючи попереднього розгляду справи чи розгляду її по суті) можуть розглядатися судом лише такі скарги на дії та постанови органів дізнання, слідчого і прокурора: на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи (ст.ст. 99¹, 236¹ КПК); на постанову про порушення кримінальної справи в частині приводів та підстав прийнятого рішення (ст. 23 б¹ КПК); на затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину (ст.ст. 106, 115 КПК); на постанову про закриття справи (ст.ст. 215, 236⁵ КПК); на постанову про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування (ст. 52⁵ КПК).

В інших випадках скарги на дії та рішення органів дізнання, слідчого і прокурора підлягають розгляду під час попереднього розгляду справи або при вирішенні її по суті, тобто тоді, коли кримінальна справа надійде до суду з обвинувальним висновком, з постановок» про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або для закриття - у випадках, передбачених законом при звільненні обвинуваченого від кримінальної відповідальності.

З цього приводу В.Т. Малярєнко зазначив, що відповідно до ст. ст. ПО, 234 та 236 КПК не можуть розглядатися судом в окремому провадженні скарги на постанову органів

дизнання, слідчого та прокурора про визнання особи підозрюваною, обвинуваченою чи потерпілою, а також скарги на проведення певних слідчих дій, зокрема обшуку, виїмки, огляду, експертизи, накладення арешту на майно, екзугмацію трупа та ін. Скарги на такі дії підлягають розгляду судом першої інстанції лише при попередньому розгляді справи або відповідно при вирішенні її по суті з урахуванням усіх інших обставин справи, коли суд, вивчивши факти, наведені в скарзі, має право повернути її на додаткове розслідування чи закрити, засудити або виправдати підсудного, визнати ті чи інші процесуальні рішення та дії нелегітимними і не взяти їх до уваги при обґрунтуванні обвинувачення⁹.

На нашу думку, відкладення перевірки законності й обґрунтованості дій, бездіяльності та рішень органів дізнання, слідчого і прокурора до попереднього розгляду справи судом чи до розгляду її по суті в окремих випадках може завдати шкоди, яку потім неможливо буде відшкодувати, а права та свободи - відновити. У таких випадках контроль за діями та рішеннями органів дізнання, слідчого і прокурора з боку суду на стадії розгляду справи по суті не може вважатись ефективним засобом відновлення порушених прав. У зв'язку з цим заінтересованим особам має бути забезпечена можливість звернення в суд ще під час розслідування справи.

На сьогодні судовий контроль за досудовим розслідуванням викликає певну протидію з боку прокуратури та МВС. Керуючись доводами, що цей інститут запозичений з англо-американського процесу і не пов'язаний з нашими традиціями, суд не може забезпечити постійного і оперативного контролю, судді не готові до цієї роботи і не впораються з нею, крім того судовий контроль порушує таємницю слідства і є неприпустимим покладати на суди ухвалення рішень про прослуховування телефонних переговорів і накладення арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію. Отже, треба було б відновити прокурорський порядок видачі санкцій¹⁰.

На нашу думку, ці доводи є безпідставними, оскільки судовий контроль за досудовим розслідуванням існує не лише в країнах англо-американської системи права, а й багатьох інших цивілізованих країнах - Австрії, Італії, Німеччині, Франції, Швейцарії та ін. Такий контроль передбачений ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, яка стала складовою частиною права після її ратифікації. Переїмати такий досвід зовсім не соромно, і це не протирічить національній традиції. Судовий контроль дійсно пов'язаний з посиленням змагального початку на досудовому слідстві, і це робить наш процес ефективнішим і таким, що забезпечує надійніший захист прав його учасників. Європейська конвенція (ст. 6) і практика Європейського Суду поширюють змагальність і на стадію досудового розслідування. Розмежувати наглядові функції прокуратури і суду нескладно. Суд контролює слідчі дії, проведення яких пов'язане з обмеженням конституційних прав громадян, і в порядку ч. 2 ст. 55 Конституції України розглядає скарги на незаконні дії і рішення органів дізнання, слідства і прокурора. Інші процесуальні дії є об'єктом прокурорського нагляду.

Загалом практика свідчить про те, що застосування судового контролю за законністю й обґрунтованістю рішень та дій під час провадження розслідування в кримінальних справах має позитивні результати. Судова система, на яку покладено додаткове навантаження, цілком справляється з функцією контролю при провадженні досудового розслідування. Отже, різні форми судового контролю мають важливе значення в здійсненні функції захисту прав і свобод людини і громадянина. Своєчасність судового захисту, що реалізується через систему різних форм судового контролю за досудовим розслідуванням, є не лише додатковою гарантією прав і свобод, а й умовою швидкого їх відновлення.

¹ Пошва Б. М. Судовий контроль за дотриманням конституційних прав особи під час досудового розслідування кримінальної справи: практика та проблеми вдосконалення / Б. М. Пошва // Адвокат. - 2005. - № 10. - С. 38.

² Колоколов Н. А. Судебный контроль в стадии предварительного расследования: реальность, перспективы / Н. А. Колоколов // Государство и право. - 1998. - № 11. - С. 31.

³ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницький [под ред. А. В. Смирнова] - Т. 2. - СПб.: Альфа, 1996. - 607 с. - С. 183-184.

⁴ Викторский С. И. Русский уголовный процесс / С. И. Викторский - М.: Юридическое бюро ГОРОДЕЦ, 1997. - 448 с. - С.86.

⁵ Лазарева В. А. Судебная власть и уголовное судопроизводство / В. А. Лазарева // Государство и право.- 2001.-№5.-С. 52.

⁶ Пазюк А. В. Захист прав громадян у зв'язку з обробкою персональних даних у правоохоронній діяльності: європейські стандарти і Україна / А. В. Пазюк - К.: МГО Прайвесі Юкрейн, 2001. - 258 с. - С. 50.

⁷ Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у I півріччі 2008 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf>.

⁸ Кудин Ф. М. Принуждение в уголовном судопроизводстве / Ф. М. Кудин - Красноярск: изд-во Краснояр. ун-та, 1985. - 136 с. - С.38.

⁹ Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у I півріччі 2008 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf>.

¹⁰ Маляренко В. Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Теорія, історія і практика: [монографія] / В. Т. Маляренко - К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. - 544 с. - С.167-168.

¹¹ Соловьев А. Предварительное расследование и прокурорский надзор в свете судебной реформы / А.Соловьев, Н. Якубович // Законность. - 1995. - № 8. - С. 2-7.

Отримано 10.04.2009

Резюме

В статье автор исследует роль суда в защите прав и свобод человека и гражданина, раскрывает виды судебного контроля, право на обжалование действий и решений органов дознания и досудебного следствия, проблемы разграничения судебного контроля и прокурорского надзора за досудебным расследованием.

Summary

In the article an author investigates the role of court in defence of rights and freedoms of man and citizen, exposes the types of judicial control, right on the appeal of actions and decisions of organs of inquest and pre-trial investigation, problem of differentiating of judicial control and directorate of public prosecutions after pre-trial investigation.